

2/2021 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА © Н. Атаманова, 2021 УДК 340.12:340(477) DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.30> Наталя Атаманова, канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

У статті йдеться про природу застосування норм права. Автором аналізуються різноманітні підходи щодо розуміння даного поняття, визначаються проблемні питання. Підкреслюється, що сучасні підходи стосовно розуміння поняття «реалізація норм права» та «застосування норм права» потребують окремого дослідження та коригування. Також автор акцентує увагу на більш чіткому відмежуванні застосування норм права як своєрідної форми владної індивідуально-правової сфери впливу у виконанні, дотриманні і використанні як форми саморегуляції власної поведінки всіма учасниками реалізації певних правових норм. Автором подано загальнотеоретичне визначення поняття застосування норм права як своєрідного організаційно-правового та управлінського, а також творчого процесу, ціль якого – розгляд та вирішення різних індивідуальних справ, що мають юридичне значення, і який регламентується спеціальними процедурно-процесуальними нормами та підпорядковується деяким принципам (наприклад, законність, доцільність, ефективність, обґрунтованість, справедливість, гуманність, принцип верховенства права), виконується відповідними органами влади, які на це уповноважені громадським об'єднанням, у результаті якого утворюється акт застосування норм права, а саме приймається рішення в конкретній індивідуальній справі. Також автором на основі проведеного аналізу виділено ознаки, функції, принципи та стадії застосування норм права, висвітлено, що основоположним принципом виступає сам принцип верховенства права, зазначено особливості всього процесу застосування норм права органами виконавчої влади, розкрито шляхи удосконалення практики застосування норм права відповідними органами влади. Значна увага приділяється

дослідженню як управлінської, так і соціально-правової природи застосування норм права. Автором переглянуті усталені погляди та висвітлено сучасні проблемні питання правозастосування. Автор пропонує розглядати правозастосування як певний спосіб організації реалізації самих норм права. Виділено особливості правозастосування як своєрідного явища правової дійсності й проаналізовано найбільш дискусійні питання. Автором з'ясовано специфіку як процесуального, так і процедурного регулювання й правозастосування. Ключові слова: форма реалізації норм права, проблема реалізації норм права, особливості правозастосування, ознаки правозастосовної процедури, реалізація права. Постановка проблеми. У сучасному суспільстві головним регулятором відносин між людьми є право. І незважаючи на певне послаблення його інструментальної цінності в деякі перехідні періоди розвитку самого соціуму, якраз праву відводиться головна роль в забезпеченні правопорядку і, зокрема, супроводі реформаційних процесів. Варто зазначити, що так званий транзитивний період у розвитку українського суспільства – це досить складний та суперечливий, часто критичний стан як держави, так і права, що пов'язаний з детальним переосмисленням самої практики їх функціонування в минулому. Отже, питання застосування норм права виступає доволі важливим на будь-якому етапі розвитку суспільства. Крім того, зауважимо, що подеколи людина не може самостійно реалізувати власні можливості, а тому особа змушена звертатися до спеціально уповноваженої інституції, завданням якої і є забезпечення реалізації прав людини, особливо коли йдеться про органи публічної влади загалом. У зв'язку із цим варто згадати ст. 3 Конституції України, в якій закріплено, що саме права та свободи людини, а також їх гарантії «визначають сам зміст та спрямованість діяльності країни. Держава зокрема відповідає перед людиною за власну діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод особи є головним обов'язком держави». Від втілення в суспільні відносини даного конституційного припису залежить ефективність національного права, реалізація мети правового регулювання,

яка зумовлює необхідність перманентного дослідження дискусійного питання щодо застосування й реалізації норм права. І це визначає актуальність теми, винесеної в назву даної статті. 165 2/2021 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Хоча тема правозастосування і є актуальною, але в українській юридичній науці вона ще не набула комплексного висвітлення. Так, великий внесок у дослідження деяких аспектів правозастосування зробили такі вчені: Д. О. Бочаров, С. Д. Гусарєв, М. І. Козюбра, Б. В. Малишев, О. В. Москалюк, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович тощо. Проте досі одним із найбільш дискусійних залишається положення про правову природу правозастосування, зокрема його співвідношення з реалізацією норм права. Доволі ґрунтовно вивчали поняття застосування норм права такі науковці, як: П. Н. Галанза, І. Є. Фарбер, а також вони розглядали процес застосування як однієї із форм реалізації права. Мета статті – дослідження проблемних питань у застосуванні норм права як своєрідного способу організації реалізації норм права. Виклад основного матеріалу. З утворенням демократичної правової держави виникла необхідність визначення головних ознак та принципів застосування норм права. Так, потреба правозастосування як значущої стадії механізму правового регулювання полягає в тому, що органи державної влади та відповідні посадові особи вимушені на підставі чинного законодавства вирішувати справи та документально оформляти всі прийняті рішення. Отже, галузь правозастосовної діяльності повинна бути досить чітко визначена нормативно-правовими актами. Вдосконалення чинного законодавства, що регулює процес застосування норм права органами виконавчої влади, безумовно, вирішило би цілу низку проблем (тобто формальне планування роботи зі зверненнями громадян, відсутність більш реального моніторингу роботи із застосування норм права органами виконавчої влади, а також доволі численні порушення у реєстрації звернень громадян), проте водночас поставило би нові запитання, які швидкого вирішення і теоретичного забезпечення. Тож у цьому контексті важливого значення набуває не лише

питання поняття й особливостей процесу застосування норм права самими органами виконавчої влади, а й питання ефективності застосування норм права органами виконавчої влади, формування шляхів удосконалення практики застосування норм права органами виконавчої влади. Таким чином, незважаючи на значне вивчення питань механізму реалізації норм права, все ж існує нагальна потреба у фундаментальному дослідженні як теоретичних, так і практичних проблем правозастосування в діяльності органів виконавчої влади у нашій країні на сучасному етапі. Також варто акцентувати увагу на тому, що багато в чому виконання поставленого завдання залежить від наукового забезпечення даної тематики, що передбачає однозначність розуміння співвідношення понять «застосування норм права» та «реалізація норм права». Так, у юридичній літературі категорія «застосування права» подається по-різному. Деякі вчені під застосуванням права розуміли владну організуючу діяльність компетентних органів та осіб стосовно забезпечення реалізації юридичних норм [2]; інші – спосіб організації здійснення правових норм, своєрідне «перетворення у життя» їх вимог [3]; треті – форму реалізації права, де результат полягає в прийнятті управлінських рішень [4]; четверті – владну організацію всього суспільного порядку, а також відносин суб'єктів, які беруть участь у соціальному житті [5]. Проте наразі більш традиційним є спеціально-юридичний підхід, в якому правозастосовна діяльність визначається як владна та організуюча діяльність компетентних державних органів стосовно прийняття індивідуально-конкретних розпоряджень тощо. Так, С. Л. Лисенков, В. В. Копейчиков розглядали поняття «правозастосування», «застосування норм права» і «правозастосовна діяльність» із позицій розрізнення самих категорій як загального й окремого, а також частини та цілого. Тому термін «правозастосування», згідно з С.Л. Лисенковим та В. В. Копейчиковим, повинен застосовуватись для характеристики специфічної форми правореалізації, що пов'язана з реалізацією відповідної владної компетенції. Крім того, вчені вважали, що термін «застосування норм права» треба використовувати для визначення

випадків повної реалізації норми самим актом її застосування, а вже складні випадки, що вимагають послідовного здійснення численних актів застосування норм права, слід позначати термінами «правозастосовний процес» чи «правозастосовна діяльність» [10, с. 7]. Така думка, на наш погляд, є невинуватою, адже конкретні процеси застосування норм права все ж відрізняються один від одного як за складом учасників, так і за організаційно-правовими формами й способами здійснення. Надскладна динамічно розвинута структура великої кількості правозастосовних процесів зумовлюється цілим колом причин, в тому числі необхідністю участі у їх здійсненні кількох державних органів, які забезпечують найбільш повне й об'єктивне 166 2/2021 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА з'ясування самих обставин справи та винесення правомірного рішення в даній справі [6, с. 224].

Водночас О. Павлишин досить чітко сформулював власну позицію і здійснив деяке розмежування термінів. Так, на його погляд, перекладаючи з російської мови терміни «правоприменительный» і «правоприменитель», вчені не змогли виробити єдиний варіант цього перекладу, а тому в літературі і трапляються як «правозастосовчий» (тобто процес, орган, акт), так й «правозастосовний» чи «правозастосувальний»; як «правозастосовче» (тобто рішення, тлумачення), так й «правозастосовне» чи «правозастосувальне»; як «правозастосовча» (тобто діяльність), так і «правозастосовна» або «правозастосовницька»; як термін «правозастосовник», так і «правозастосувач» чи «правозастосовець» [7, с. 24]. Також вчений вважав, що доцільно вживати термін «правозастосовчий (-че, -ча, -чі)», ніж «правозастосовний (-не, -на, -ні)», аргументуючи таку позицію тим, що саме слово «правозастосовчий» володіє описовим характером з акцентом на активність органу, рішення, акту, що знаходить власний прояв у застосуванні ними чи через них норм права. Тоді як термін «правозастосовний», навпаки, визначає пасивну поведінку певного об'єкта описування, адже українське слово «застосовний» виступає буквальним перекладом російського слова «применимый», яке має зовсім інше змістове навантаження. Щодо термінів

«правозастосувач» та «правозастосовник» вчений стверджував, що обидва поняття мають право на існування [7, с. 25]. М. С. Кельман, О. Г. Мурашин вважали, що поняття «застосування права» відображає особливість цієї форми реалізації права серед інших форм його здійснення, а вже поняття «правозастосовний процес» характеризує організаційний бік, послідовність та головні моменти правозастосовної діяльності і, зокрема, визначає його внутрішню динаміку. Водночас ключовим моментом у розумінні самої природи правозастосовного процесу є організаційно-правові відносини, які і становлять його зміст [5, с. 263]. Нам імponує погляд А. М. Перепелюк, яка вважала, що з метою уникнення неоднозначності у теоретичних підходах варто керуватись правилами правопису, згідно з яким виключно правильним є вживання терміна «правозастосовний» [8, с. 23]. Зазначимо, що змістом правозастосовної діяльності виступають організаційно-правові відносини [1, с. 232]. А поняття «правозастосування», «правозастосовна діяльність» та «правозастосовний процес» на рівні їх загальнотеоретичної абстракції досить інтегровано відображають і статичну, і динамічну фази здійснення державно-владної діяльності певного виду. Також правозастосування зображує статичну сторону застосування права (тобто що, ким, коли та як повинно робитись). Тоді як зміст терміна «правозастосовна діяльність» передбачає своєрідний динамізм та діяльність. Отож, застосування норм права – це правова форма здійснення функцій держави, одна із форм державної діяльності. Варто погодитися з думкою Ю. С. Шемшученко, який вважав, що у деяких випадках компетентні органи самотійно приймають рішення щодо порушення процедури застосування норм права з метою захисту порушеної норми права [2, с. 72]. У свою чергу А. Й. Француз, Н. П. Костюк, враховуючи сам характер суб'єкта реалізації норм права, розрізняли такі чотири головні форми реалізації: виконання, дотримання, реалізацію суб'єктивного права та застосування норм права [11, с. 15]. Як форму реалізації норм права розглядає застосування норм права О. І. Харитонova [12, с. 18]. С. Л. Лисенков, В. В. Копейчиков розподіляли реалізацію права за характером дій суб'єктів на:

застосування правових норм (тобто юридичні дії державних органів), виконання та дотримання правових норм (юридичні дії громадян з виконання власних обов'язків), здійснення суб'єктивних прав або ж реалізацію правоздатності громадян [10, с. 108]. Р. Циппеліус розрізняв такі три форми здійснення права: шляхом морально-політичного впливу на саму поведінку осіб; методом установлення й реалізації прав і обов'язків поза певними правовідносинами; за допомогою конкретних правовідносин, що впливають на поведінку людей та діяльність організацій. Також він розглядав форми реалізації права не з погляду суб'єктів реалізації, як це робили інші вчені, а з позиції законодавця [13, с. 34]. Отже, як видно із вищевикладеного, класифікувати форми реалізації норм права можна за різними підставами. І не можна стверджувати, що якась із класифікацій є єдино правильною. Тож, проаналізувавши їх, можна дійти висновку, що форма реалізації – це зовнішній вираз самого змісту реалізації права. І це дає підставу говорити про дві форми реалізації права: опосередковану та безпосередню. Так, безпосередня форма складається з таких видів: виконання, використання та дотримання. А опосередкована – це вже застосування норм права. У передбачених вітчизняним законодавством випадках застосування норм права є необхідною організаційною передумовою

167 2/2021 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

реалізації правових норм, а саме утворення деяких суспільних відносин. Тому застосування норм права – це діяльність тільки державних органів і уповноважених на це державою органів, громадських об'єднань. Застосування норм права є юридично значущою діяльністю ще і тому, що відбувається лише на підставі юридичних норм та у порядку, що передбачений юридичними нормами. І це певний процес (процедура), яка регламентується спеціальними процедурно-процесуальними нормами та підпорядковується деяким загальним принципам (принцип верховенства права, законність, обґрунтованість, доцільність, справедливість, ефективність, гуманність тощо), що забезпечують правомірність і ефективність застосування норм права. Зокрема, юридичні результати застосування норм права, а саме відповідні

(тобто владні) рішення, фіксуються та реалізуються в установленій законодавством формі – актах застосування права (правозастосовних актах) [4, с. 93]. Шляхом застосування норм права держава у власній діяльності реалізує такі дві головні функції: організовує процес виконання правових норм та охороняє й захищає права всіх учасників суспільних відносин від порушень і посягань на них. Загалом застосування норм права – це невід’ємна частина юридичного процесу, якщо його розглядати як певний процес правотворчості або правозастосування, що спрямований на реалізацію державної волі, волі законодавця за допомогою реалізації права в установлених законом формах і в кожному конкретному випадку. Так, процес застосування норм права виступає ланкою, яка пов’язує державу та право, дозволяючи їм існувати і гармонійно розвиватись. М. С. Кельман, О. Г. Мурашин визначали застосування норм права як доволі чітку, послідовну систему дій, що орієнтована на виконання функції правозабезпечення [5, с. 23]. З погляду М. Д. Гнатюка, застосування норм права має на меті продовжити нормативне регулювання, що було розпочато правотворчістю за допомогою норми права [3, с. 6]. Також погоджуємося з думкою О. Ф. Скакуна [9, с. 246], який вважав, що застосування норм права можна визначити тільки через загальні ознаки та особливості правозастосовного процесу, які певною мірою відображаються у різних визначеннях та уявленнях про нього. Підтримуємо позицію О. Ф. Скакун, тому що поняття застосування норм права має багатосторонній характер, і цим пояснюється неоднозначність та безліч визначень даного поняття. Застосування норм права розглядається як складна та відповідальна юридична й організаційна діяльність, яка здійснюється державою у межах закону. Усі державні органи й посадові особи у рамках компетенції займаються застосуванням норм права як формою реалізації власної компетенції. У сукупності цих правозастосовних дій реально проявляється правова природа держави. До того ж якраз сукупність правозастосовних дій наочно продемонструвала правову форму та правовий характер діяльності держави у реальній дійсності. А якість діяльності стосовно застосування норм

права є найбільш надійним та достовірним критерієм для оцінки як правової, так і державної дійсності, тому що у застосуванні норм права проявляється реальний стан чинного права та, відповідно, реальний стан діючої держави і їхній взаємозв'язок. Так, характеризуючи застосування права, зазвичай виділяють такі його ознаки: застосування права за своїм змістом є діяльністю стосовно винесення індивідуально-конкретних юридичних приписів, звернених до персонально визначених людей; правозастосовна діяльність здійснюється певними державними органами (тобто посадовими особами) та уповноваженими державою органами громадськості; правозастосовна діяльність має державно-владний характер; застосування права – це організуюча діяльність; правозастосовна діяльність здійснюється в спеціально установлених законом формах [1, с. 315]. Загалом процесуальна форма застосування норм права зумовлює форму процесуального доказування суб'єкта, а це не що інше, як юридичні правила, установлені законодавцем для суб'єкта застосування норм права та, зокрема, суб'єктів доказування і зорієнтовані на реалізацію законодавчої волі у кожному певному правовому спорі у визначеному правовому порядку. Водночас ключовим моментом у розумінні самої природи застосування норм права є організаційно-правові відносини, які становлять зміст процесу застосування норм права. І хоча застосування норм права за своєю природою є юридичною діяльністю, проте детермінується цілою низкою неправових факторів, насамперед соціально-політичних. Даний вплив може бути як позитивним, так і негативним. Такі фактори слід поділити на зовнішні й внутрішні. Так, до зовнішніх факторів, що детермінують сам процес застосування норм права, належать такі: система правових норм, система правосвідомості, культура, політика, економіка, екологія. Головними внутрішніми факторами є особистісні фактори, які характеризують особливості психічних процесів

168 2/2021 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА суб'єкта застосування норм права (пам'ять, емоції, воля) і, зокрема, специфіка характеру та свідомості тощо. Проаналізувавши правозастосування як одну із форм правореалізації, варто підкреслити, що

воно відрізняється від других форм реалізації права тим, що засновується на методі державно-владного припису компетентного органу, – дана теза виступає основоположною в обґрунтуванні природи правозастосування. Наразі ведуться дискусії з приводу договірної застосування норм права, проте нами не підтримується ця позиція, адже наявність спеціально уповноваженого компетентного суб'єкта застосування норм права є однією з ознак правозастосовної діяльності загалом. Висновки Отже, проведене дослідження дало можливість дійти висновку, що застосування норм права – це організаційно-правовий, управлінський, творчий процес, метою якого є розгляд та вирішення різних індивідуальних справ, що мають юридичне значення, і який регламентується спеціальними процедурнопроцесуальними нормами та підпорядковується деяким принципам (верховенства права, законності, доцільності, ефективності, обґрунтованості, справедливості, гуманності тощо), а також здійснюється компетентним державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їхніми посадовими особами, у результаті чого утворюється акт застосування норм права, а саме приймається рішення з конкретно-індивідуальної справи, є складовою частиною здійснення прав та свобод особи й спрямований на захист законних інтересів особи. Перспективним вбачаємо розгляд класифікаційних критеріїв для виокремлення різних форм реалізації норм права. Список використаних джерел: 1. Адміністративне право України / за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків: Право, 2010. 624 с. 2. Верховенство права як принцип правової системи : монографія: у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. 2008. 344 с. 3. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 21 с. 4. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / за ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 320 с. 5. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.

6. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 328 с. 7. Павлишин О. В. Оптимізація правозастосовчої діяльності: теоретико-правові та логікофілософські засади : навчальний посібник. Київ : Київський нац. ун-т внутрішніх справ, 2008. 123 с. 8. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 224 с. 9. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-е вид., доп. і перероб. Київ : Алерта, 2013. 524 с. 10. Теорія держави і права : навчальний посібник / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с. 11. Француз А. Й., Костюк Н. П. Юридична природа та сутність застосування норм права. Правничий вісник Університету «КРОК». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Вип. 22. Київ, 2016. С. 13-17. 12. Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії). Одеса : Юридична література, 2004. 328 с. 13. Циппеліус Р. Юридична методологія. Київ : Вид-во «Реферат», 2004. 176 с. Natalia Atamanova. Problem issues of application of laws The article deals with the nature of the application of legal norms. The author analyzes various approaches to understanding this concept, identifies problematic issues. It is emphasized that currently modern approaches to understanding the concept of "implementation of law" and "application of law" need separate research and adjustment. The author also emphasizes the clearer delineation of the application of law as a kind of authoritative individual legal sphere of influence in the implementation, observance and use as a form of self-regulation of their own behavior by all participants in the implementation of certain legal norms. The author presents a general theoretical definition of the concept of law as a kind of organizational, legal and managerial, as well as creative process, the purpose of which is to consider and resolve various individual cases of legal significance, which is regulated by special procedural rules and subject to certain principles (eg legality, expediency, efficiency, reasonableness, justice, humanity, the rule of law), is performed by the relevant authorities, which are authorized by the public association, which results in the act of application of law, namely the decision in a

particular case. Also, based on the analysis, the author highlighted the features, functions, principles and stages of application of law, highlighted that the fundamental principle is the principle of the rule of law, noted the peculiarities of the whole process of law enforcement, executive ways authorities. Considerable attention is paid 169 2/2021 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА to the study of both managerial and socio-legal nature in the application of law. The author reviews the already established views and highlights current issues of law enforcement. The author suggests that law enforcement should be considered as a way to organize the implementation of the law itself. The peculiarities of law enforcement as a peculiar phenomenon of legal reality are highlighted and the most debatable of them are analyzed. The author clarifies the specifics of both procedural and procedural law enforcement. Key words: form of realization of norms of law, problem of realization of norms of law, features of law enforcement, signs of law enforcement procedure, realization of law.